

Újraolvasva

... ezzel a címmel indít szerkesztőségünk új sorozatot. Felkért szerzőink a közeli és a távolabbi múltban kiadott, jelentős, a közgondolkodásra nem egy esetben már a maga idejében is nagy hatást gyakorolt történetírói műről fejtik ki véleményüket, jelenkorunk szemszögéből, mai fejjel gondolkodva. Célunk az, hogy a visszpillantások által érzékeltessük; miképpen látja tudományszakunk a saját problémáit napjainkban. Minthogy a kérdések többnyire túl is nőnek a szűkebb szakmai kereteken, és sokunkat érintik, nem zárkozunk el a vitás vagy vitatható kérdések feletti eszmecsere elől sem.*

MÁRKUS LÁSZLÓ

Szabó Ervin „újraolvasva”

Van hallgatód? nincsen?
Te mondd, ahogy isten
Adta mondanod,
Bár puszta kopáron
Mint tücsöké nyáron –
Vész is ki dalod.
(Arany János: Mindvégig)

Az újraolvasás kapcsán felmerülő gondolatok összefoglalása (esszé formájában is) elengedhetetlenül több (szubjektív ízűnek ítéltető) „életrajzi” adat nyílt feltárását követeli meg: közzendő ugyanis, hogy *ki* és *mikor* olvasta először (sőt másodszor stb.), milyen hatást gyakorolt ez alkalmakkor a könyv, amíg sor került a jelenlegi „újraolvasásra”.

Szabó Ervin könyvét először 1937-ben olvastam Bécsben, főiskolai hallgatóként, 18-ik életévemben, az akkor illegalitásban, defenzívában küszködő ausztromarxista mozgalommal való ismerkedés és azonosulás során. Hitler bevonulása és az első hónapok nyomasztó eseményei, de egyben harci élményei után „újraolvastam” a könyvet, ezzel már érzékeltetni szándékozom a mű rám gyakorolt hatását. Bevezetőben elmondhatom, hogy történetiszemléletem irányát a Kommunista Kiáltvány és Szabó Ervin írásai (nyomatékoltan a fenti mű) alakították ki. Ekkor formálódó történelmi materialista világnézetem és antifasiszta harci álláspontom (és cselekedeteim) döntően Szabó Ervin gondolatrendszerére épült. Nem ismertem a Szabó Ervin életműve körüli vitákat, sem az ellenforradalmi történetírást, sem a kommunista (elsősorban emigrációs) ideológusok kritikáját. Ám a könyv akkor revelációként hatott, a magyar történelem racionalista-realista látásmódját alapozta meg bennem. A francia felvilágosodáson nevelődött gondolatvilágomat – amelyben már ösztönös és tudatos összetevőkből együtt „Jappangott” a hivatalos értékrend elleni lázadás, mítoszellenesség, az irracionálizmussal szembeni elhatárolódás –

*A Történelmi Szemle szerkesztőbizottsága nem kíván az egyes írásokkal kapcsolatos vitának elébe vágni, Márkus László Szabó Ervinről írt cikkével kapcsolatban azonban hangsúlyozni kívánja: mondanivalójának több kérdésével és vitamódszerével, valamint egyes személyek megítélésével nem ért egyet.

Szabó Ervin írásai kitágították, nyomatékolták, marxista szemlélettel és módszerigénnyel töltötték meg. Akkor mindez egybevágott a Kommintern VII. kongresszusának irányvonalával, amelyet *én* stratégiának tekintettem.

A „Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban” alapos és most már a történeti, történetfilozófiai és kultúrpolitikai kritikák ismeretében fogant „újravásására” több mint húsz esztendő után került sor 1960/61-ben, amikor elkészítettem „A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez” című írásomat (könyvként 1963-ban jelent meg, a tudományos minősítő bizottság még abban az évben szakmai elégtelenség indokkal elutasította kandidátusi vitára bocsátását), amelyben – amennyire lehetséges volt – [a dogmatikus és nacionalista „koalíciós” történet szemlélet hegemon vasabroncsára gondolok] hangot adtam bizonyos kritikai, vagy inkább „fellebbezési” igénynek a Szabó Ervint és a szociáldemokrata történetfelfogást elmarasztaló, csaknem kizárólagosan uralkodó szemlélettel szemben, amelyben változatlanul a hivatalos értékrend szerinti vezető ideológusok, így Révai felfogása az iránymutató, továbbá Nemes Dezső és Illyés Gyula is hasonló álláspontot képvisel.

A jelenlegi „újravásás” tehát régebbi álláspontom nyíltabb és a témát tekintve részletesebb kifejtésére ad módot („gazdagodást” a Szabó Ervin Történeti írásai c. kiadvány 1979-es megjelenése tett lehetővé). Meglátásaimat az alábbi gondolatsort követve kísérem meg összefoglalni: Szabó Ervin történeti képe 1848/49 magyar társadalmáról és történet szemléletének fő irányai, a könyv módszertani értékelése, a Szabó Ervin-i történeti kép historiográfiai és szellemi örökségének sorsa történetírásunkban és történeti közgondolkodásban, végül az „újravásásból” fogant aktualitás (az utópisztikus vagy doktrinér) tanulság.

Szabó Ervin írását eredetileg esszének szánta, de a hatalmas forrásanyag és az új szempontú, átfogó szerkezet történeti monográfiát hozott létre, történetírásunk első olyan összefoglalását 1848/49-ről, amely a gazdaság, a társadalom és a politikai szféráit együttesen tárgyalva rajzolt történeti képet a korszak társadalmi és politikai mozgásáról. Gondolatmenetét tekintve a reformkor, a forradalom és szabadságharc időszakának termelési és osztálystruktúrájából kiindulva elemzi az osztályellentéteket és azok gazdasági alapjait, majd bemutatja a politikai pártokat és vezetőket a politikai gondolkodás és politikai áramlatok tükrében. Részletesen foglalkozik az utolsó rendi országgyűlés belső erőviszonyaival, majd a márciusi napok és az országgyűlés kölcsönhatásával, a márciusi–áprilisi törvényekkel és a sajtó szerepével. A könyv második része a dolgozó tömegek mozgalmait és az elvileg új típusú államhatalomnak, illetve vezető osztályának e mozgalmak által kiváltott reakcióját elemzi.

A monográfia alapvető mondanivalója, hogy a magyar szabadságharc bukását az ellenség túlereje és a belső osztályellentétek, viszályok és szakadások *együttesen* okozták. A szerző leszögezi, hogy „a tényleg szabad Európa másfél éven keresztül méltán tekintethetett Magyarországra”, de hangsúlyozza, hogy ez a tény nem szoríthatja háttérbe, nem feledtetheti a teljes történeti valóságot, a belső társadalmi osztályfeszültségeket. Megállapítja, hogy „a parasztkérdés megoldatlan problémája volt a szabadelvű és demokratikus mozgalmak éltető talaja” és „a jobbágyság megszüntetésére való törekvés alkotta a *politikai* forradalom tulajdonképpeni magvát”. Szemléletében – amit gazdag forrásanyagra támaszkodva bizonyít – központi helyet foglal el az a gondolat, hogy „a forradalom külsőleg és lényegében is túlnyomóan politikai természetű volt, az idegen

uralom ellen irányult, és a fényes *nemzeti szabadságharc* háttérbe szorította a *társadalmi* a nézők, sőt sokban a résztvevők és az utókor szemében is”. A történetírásban és közgondolkodásban dicsőített „nemzeti összetartást tényleg- gyakran csak, fáradságosan létesített kompromisszumok útján tudták fenntartani és az ellentmondó érdekeket nem ritkán csak nyers erőszak bírta egy magasabb akarat szolgálataiba hajtani”. Elismeréssel adózik az „élethalálharcát bámulatosan vívó nép hősiességének”, de láttatni kívánja az „union sacré mögött fenyegető osztály- és pártharcot is”. Ebből az elemzésből vonja le azt a következtetést, hogy a magyar forradalom jellege eltér a nyugat-európai polgári forradalmakétól, miután a minden vonatkozásban visszamaradt magyarországi polgárság „nem lehetett sem indító oka, sem hajtóereje oly nemzeti mozgalomnak, melyhez több ellentétes érdek összefoglalására volt szükség, mint amennyi a magyar nép történetében valaha együtt előfordult. *A magyar forradalom csak annyiban nevezhető polgárinak* (kiemelés tőlem – M. L.), *amennyiben a parasztfelszabadítás a liberális gazdasági rendszer egyik járulékiának mondható, s ha az uralkodó ideológia részben polgári is volt, harcosai nem voltak azok*”. Rámutat, hogy a nemesség jelentette a vezető erőt, amely „régii osztály- és nemzeti harcát félig akarattal, félig az európai események árájától magával ragadva az európai liberalizmus politikai *formáiba* öltöztette”.

A polgárság gazdasági, társadalmi és politikai funkcióját „vállaló” nemesség – elsősorban annak középső rétegei – vezető szerepe kijelölte a reform- (nem forradalmi) – törekvések irányát, azok minden belső ellentmondása meghatározta a társadalmi és politikai mozgás eredményeit és korlátait. A nemesség és vezetői, élen Kossuthtal olyan Magyarorszáért harcoltak, ahol megvalósul – csak a legfontosabb követeléseket sorolom – az ősiség eltörlése, a jelzáloghitel, a nem nemesek birtok- és hivatalképessége, a törvény előtti egyenlőség, a jobbágyság sorsának megkönnyítése, és ugyanakkor érintetlen marad a nemesség gazdasági és társadalmi hegemoniája, sőt politikailag a bécsi udvar és az arisztokrácia rovására nagyobb önállósághoz jut (a nemzetiségek felett is), mint a nemzeti függetlenség élharcosa (nemzeti függetlenség alatt a nemesség döntő többsége nem a Habsburgoktól való elszakadást értette).

A februári, majd a bécsi forradalmak, a pesti utca és a parasztforradalomtól való félelem adta a döntő lökést az utolsó rendi országgyűlés ellenzékének és Kossuthnak, hogy – kihasználva az udvar és a konzervatívok pozíciójának meggyengülését – a társadalmi forradalmat megelőzendő deklarálják a közteherviselés és a parlamentarizmus elvét. Az áprilisi törvények is e „kétfrontos” harc jegyében fogantak. „E döntő napokban – állapítja meg Szabó Ervin – Kossuth mindent felülmúló energiájával, szellemi és lelki frissességével, ékesszólásával és impulzivitásával tényleg uralkodott az egész országgyűlésen, és sem a rendek ellenkező vagy henye elemei, sem a főurak nem tudták magukat az ő rendkívüli személyes hatása alól kivonni. Ebben az értelemben a 48-as törvények Kossuth művének nevezhetők, az ő eszméit képviselik, az ő elveit testesítik meg.”

A kérdés, amit először e művet fel, hogy ezek az eszmék megváltoztak-e a külső események hatása alatt. A történeti tények alapján Szabó Ervin ezt állítja: „A 48-as törvényhozás vizsgálata azt mutatja, hogy Kossuth politikájának irányeszméi felett a forradalom vihara majdnem hatás nélkül vonult el. Egyetlen kérdésben ment tovább az események hatása alatt, mint ahogy előbbi álláspontja mellett várható volna: elfogadta egyelőre a központosított képviseleti rendszert és a felelős minisztériumot, mert belátta, hogy a fennforgó körülmények között ez az egyetlen kormányforma, melynek segít-

ségével keresztülvinni és biztosítani lehet a nemzeti kívánságokat az udvar, a szociálisokat pedig a megyei nemesség ellenében. Minden más téren a 48-as reformmú a régi Kossuth szellemét tükrözte vissza.” Ennek lényege, éppen a jobbágyi szolgáltatások eltörléséről folytatott tanácskozásokon leszögezett álláspontja, hogy nincs szándékában „a magyar nemességet nivellationalis rázkódtatásokba keverni”; az úrbéri kármentesítést kidolgozni a nemesség jávára kívánta Kossuth „mely a *magyar nemzetiségnek hű védője* volt . . .” Joggal állapítja meg a könyv szerzője, hogy „a 48-as törvényhozás egyöntetű mű, egyetlen pontján sem látszik a forradalmi láztól felizgatott kedélyek ingadozása”.

Általában a forradalmak fejlődésük során a tömegnyomás hatására túllépik az eredeti célokat. Magyarországon 1848/49-ben nem ez történt, így „eredményei sem haladták meg egyetlen ponton sem legradikálisabb előharcosainak követeléseit, sőt a legfőbb ponton messze elmaradtak mögöttük. Ha pusztán az országgyűlés többségén múlik, még ennyire sem mentek volna. Bármilyen mérsékeltlen gondolkodtak is a vezérek, követőik messze elmaradtak mögöttük”.

A politikai és társadalmi hatalmi viszonyokat a nemzetgyűlés sem változtatta meg. A politikai fordulat után a kulcskérdés az volt, hogy a nemzeti mozgalom vezetőinek sikerül-e megnyerni a parasztságot a nemzeti ügy számára. Ám „azok az általános eszmék, amelyek a nemesi kortársakat mozgatták, és harcaikban vezetőik voltak, egyáltalán nem hatoltak el a parasztságig” – hangzik a szerző véleménye. „Oly nagy volt a tudatlansága és közönye – írta (Arany Jánost idézve) –, hogy még a nemzeti színeket sem ismerte, s a néplapoknak az első hónapokban – amíg a forradalmi hadsereg zászlói erre meg nem tanították – ismételtlen kellett megmagyarázniok magyar parasztoknak, melyek a nemzeti színek, s mit jelent a nemzeti zászló.” Ehhez Szabó Ervin a következő kommentárt fűzi: „Mégis valószínű, hogy a parasztság – minden politikai műveletlensége ellenére – inkább hitte volna el, hogy talán mégsem a király, hanem maguk az urak törölték el önszántukból az úrbériséget, ha a jobbágyfelszabadítás csakugyan teljes lett volna, s ha végrehajtása elé ugyancsak a földesurak s a megyei hatóságok is nem gördítettek volna ezer akadályt. S ha az úrbéri törvényhozás szelleme és tartalma s az egyenlő szabadságjogok s polgári kötelességek alkalmazása tettekkel győzte volna meg arról, hogy a nemzeti szabadság szószólói másfajta barátai a népnek, mint egykori földesurai voltak, valószínűleg kisebb lelki ellenállással kellett volna megküzdeniök.”

Szabó Ervin a továbbiakban bőséges és hiteles forrásanyagra támaszkodva ismerteti a nemességnek a szociális reformoktól való idegenkedését, az agrárstruktúra polgári átalakulásával szembeni csaknem egységes harcát, kivételt – bizonyos fokig – csak a centralisták képeztek. A parasztság kielégítetlenségéből adódó feszültség, egyes rétegeinek helyenkénti nyílt fellépése végigkísérte az 1848/49-es események egész menetét (nemcsak a nemzetiségi vidékeken). A nemzeti egységet jelképező nemzeti érzés korántsem kovácsolta egységes tömbbé a most már polgári értelemben vett nemzetet.

Nagy vonalakban ezt, a belső árnyalataiban még gazdagabb történeti képet vázolja a könyv, és az „újraolvasás” nyomatékolja a szerző *módszertani eszközeit és historiográfiai értékeit*. Szabó Ervin ebben a munkájában is a marxista munkahipotézis alapelveiből indult ki: a gazdasági tényező „végső soron” adódó oksági láncolatából és e láncolat többdimenziós komplexitási igényéből eredeztetve, a gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai mozgás bonyolult kölcsönhatását rajzolta meg a magyar történelem egyik „csillagórájának” elemzésével. Egyidejűleg a marxi módszer hatja át: a társadalmi haladás

igenléséből származó vitaszellem, nem pártpolitikai taktikától vezetett pamflettel, hanem tudományosan megalapozott tények összefüggéseivel kívánja megvilágítani az elméket. A történeti valóság minden áron és minden eszközzel való megközelítésének igénye – tehát a marxi módszer, a történelmi materializmus lényege – vezette, a tudományos igazság szenvedélyes akarása. Történetírói credó-ját már 1902-ben így fogalmazta meg a Népszavában: „még nem akadt magyar történetíró, aki élete feladatává tette volna: megtisztítani a magyar történetet attól a végtelen sok gyomtól, amely a pártoskodó és gyáva történetcsinálók keze alatt benne fölburjánzott. Alig van nemzet, amely a hazugságoknak vastagabb szemüvegén szemlélné saját történetét”. Erre a „tisztító” feladatra vállalkozott Szabó Ervin, könyve a 48-as legenda összetett komplexumának leleplezését, a történeti valóság rehabilitációját szándékolta.

A 48-as legenda az újkori magyar politikai gondolkodás kulcskérdése, egyben történetírásunk és közgondolkodásunk központi kötőanyaga volt az elmúlt száz esztendőben – és maradt a jelenben is. Szabó Ervin a 48-as legenda-komplexumot három fő irányból közelítette meg: leleplezte a nemesi áldozatkészségről terjesztett legendát, kimutatta az 1848-as nemzeti egység fiktív jellegét, és kritikusan elemezte Kossuth politikai tevékenységét. Ezáltal 1848-at a tények és a realitás világába helyezte, megfosztva mítizált történeti szerepétől.

A nemesi „áldozatkészség” hirdett és a társadalmi tudatban gyökeret vert hiedelméről a könyvben felsorakoztatott történeti tények egyértelműen bebizonyították azok tarthatatlanságát (persze csak a társadalmi tudat racionális, tehát minoritást képviselő szférájában). A legpregnansabban dokumentálta az „áldozatkészség” valódi összetevőit István nádor 1848. március 19-i távirata: „Tegnap az első rémületben mindkét táblán keresztülment, hogy a robotot, a dézsmát és minden tizedet örök időkre megszüntessék.” Deák is hasonlóan vélekedett március 23-án: „A törvényhozó test tehát, igen helyesen, azt hitte, hogy itt minden halogatás veszélyes lehet; ily mozgalmak idején akár kormánynak, akár törvényhozásnak egyéb feladata nem lehet, mint a mozgalmat vagy elnyomni, vagy annak élére állani: a RR nem érezvén magokat elég erősöknek, hogy elnyomják, igen bölcsen tették, hogy élére állottak, mert ezáltal polgárháború kitörését gátolták meg.” Hogy mennyire a külső események hatása alatt döntött a nemesség, azt alátámasztja a jobbágyfelszabadítás felemás jellege, illetve a későbbiekben megmutatkozó, a nemesség gazdasági érdekeit védő törvényhozói álláspont. Nem szabadították fel a haszonbéres jobbágyokat; nem szüntették meg az irtványok és szőlők, valamint az erdei és nádlási haszonélvezetek után járó szolgáltatásokat; nem intézkedtek a pusztá földek, foglalások, maradványföldek tulajdonjoga iránt; megakadályozták az igazságtalan legelőelkülönítések revízióját; fenntartották a szőlők utáni adózásokat, a bordézsmát, és nem tették szabaddá a regálékat.

A nemzeti egység fikcióját – a 48-as legenda fontos alkotóelemét – a gazdasági és társadalmi szférában a fenti történeti tényekre alapozva tárja fel a könyv. Részletesen tárgyalja azokat a paraszt- és munkásmozgalmakat is, amelyek (nemzetiségi és magyar területeken egyaránt) vagy nyíltan az új államhatalom ellen fordultak, vagy passzivitásukkal határolták el magukat a meghirdetett nemzeti egységtől. Szabó Ervin részletesen foglalkozik a „rendpártiak” (a Kossuth vezette nemesi tábor) és a Táncsics-, Petőfi-féle „destruktív” csapat ellentétével, a siklói választók nyílt levelével, amely „hazaáruló”

hangokat hallatott az alábbiakban: „Bizony higgyék el kendtek, sokan gondolkoznak úgy közöttünk, hogy aligha jobb nem volna a horvátok mellé állni . . . Száz esztendejénél több már, mióta mi fizetjük a porciót . . . s most megint milliókat fizessünk a váltságért?! (a kármentesítésre vonatkozó utalás – M. L.). Akkor jöjj inkább, muszka, és irtsd ki a magyarországi zsarnok urakat.” E hangulat egyik megnyilvánulása volt, hogy a parasztság sok vidéken ellenállt a toborzásnak, s nem akart a nemzetőrségbe beállni. Táncsics Életpályám c. önéletrajzában megemlíti (ezt Szabó Ervin konkrétan nem idézi), hogy a világosi fegyverletétel után bujdosása közben a parasztságnál sehol a legcsekélyebb szimpátiát sem találta a szabadságharc iránt. Szolnok mellett parasztkocsisa az osztrák katonák előttük zajló akciójáról a következőket mondotta: „A mi katonáink egy erre keresztülzaladó honvédtisztet üldöznek, no hiszen lesz dolguk, míg azokat a veszett rebellis, kutya honvédeket végkép kipusztítják.” A történelem logikája nem tette lehetővé az utólag konstruált nemzeti egységet (azóta is csaknem állandó politikai jelszó), hiszen „a polgári ruhába öltöztetett forradalomnak nem lehetett más célja, mint hogy a nemességet megmentse az erőszakos elpusztulástól, mely az elnyomott parasztság részéről fenyegette”.

A 48-as legenda elosztatási törekvésében Szabó Ervin könyve azért került – minden oldalról – a támadások keresztútjába, mert Kossuth Lajos alakját és 48-as szerepét a történeti valóság talajára állította. A 48-as legendán belül a Kossuth-legendája jelentette és jelenti az újkori magyar politikai gondolkodásban a nacionalista kötőanyagot, azt a bázist, amelyre a századfordulón a 48-as függetlenségek minden szárnya Ugrontól Justh Gyulán keresztül Károlyi Mihályig (1918-ig) politikai ideológiáját építette (sokat „merített” belőle főleg 1918 után Jászi Oszkár is). A Kossuth-legendája tovább élt az 1918–1919-es forradalmak idején és az ellenforradalom időszakában is (a Nemzeti Egység Pártja terjesztett be és fogadtatott el törvényjavaslatot Kossuth Lajos történelmi érdeméről). Bár nem azonos társadalmi-politikai célkitűzéssel, mégis a fajvédők, mint a „faji forradalom” hívei, ugyanúgy a Kossuth-legendát tették elvi kiindulópontnak, mint a KMP ideológusai a népfrempolitika meghirdetésekor. A különbség a politikai áramlatok történetiszemléleti álláspontjai között az volt, hogy mely osztályok, illetve rétegek nevében léptek fel, és ahhoz hogyan illesztették a Kossuth-legendát. [Az utóbbi esetben a taktikai szempontot sem szabad figyelmen kívül hagyni.]

Szabó Ervin Kossuth-képe a történetileg reális. Kossuth a liberális középnemesség (a nemesség kisebbsége) egyik vezetője 1848/49-ben, ő az, aki a forradalmi átalakulás során következetesen a nemesség érdekeinek szószólója, amikor arra került sor, hogy a rendi képviseletet, amelyben kizárólag a nemesség uralkodott, a népképviselet váltsa fel „Kossuth gondoskodott arról, hogy a népképviselet alapjában véve nemesi képviselet maradjon.” Így született meg „oly népképviselet, melyből az egész mezőgazdasági proletariátus, az összes zsellérek, az egész városi proletariátus és az iparosok túlnyomó része . . . ki volt rekesztve”. Hasonlóan a nemesség érdekeit képviselte a döntő szeptemberi napokban is a parasztsággal szemben, amikor sorrendileg a kármentesítést sürgette az úrbériség teljes érvényű megszüntetése előtt, vagy októberben és decemberben, amikor heves támadással fordult a nép jogait követelők („holmi legelőkérdések”) ellen, azzal a jelszóval, hogy „most csak a hazát védeni”. Kossuth „a hűbéri viszonyok iránti törvényjavaslat mostani tárgyalását az egyesítés megbontásának, hazaellenességnek mondta”.

Szabó Ervin feltárta a Kossuth-legendában rejlő ellentmondást, ti., hogy a magyar nép benne látta a maga felszabadításának vezérét, jóllehet ő a nemességet képviselte, mint az egyetlen „nemzetfenntartó” erőt, a parasztságot politikai taktikából, óvatosságból vette csak tekintetbe, a parasztság lázadásának megelőzése céljából. A Kossuth-legendának csaknem minden politikai irányzatban fellelhető (eltérést csak a szociáldemokrata történetfelfogás jelentett), ideológusainak következetesen vagy taktikai célból manipulált propagandája nyomán.

Szabó Ervin könyvének első kiadása Bécsben jelent meg 1921-ben, a második 1945 decemberében, ezt követte az 1979-es „Szabó Ervin történeti írásai” c. kiadvány. *Históriográfiai* értékelésével mindmáig adós történetírásunk. „Kortársi” szakkritikát a Századok 1921/22-es évfolyamában írt Mályusz Elemér. Az öt és féloldalas bírálatban van tíz dicséretes sor (erre hivatkozva írta Litván György az 1979-es kiadványban: „Mályusz Elemér írt a könyvről röviddel annak megjelenése után a komoly és úttörő szakmunkának kijáró megbecsüléssel”), egyébként igen negatívan értékeli – logikusan, hiszen Mályusz a 20-as években a fajvédők szélsőjobboldali történetpolitikai álláspontját képviselte. A Kossuth-legendának szétosztására irányuló erőfeszítésekre – többek között – leszögezte: „Kossuth államférfiúi, társadalomreformer mérsékletének Szabó gáncsoló kritikájánál szebb és igazabb elismerését keresve sem tudnók megtalálni.” A könyvről adott lesújtó ítéletét Mályusz a „keresztény és nemzeti” ideológia platformjáról így indokolta: „Szabó könyvére tett megjegyzéseinket és kifogásainkat mind az írónak a történelmi materializmus elavult és a külföldi történettudományban sem érvényesülő elméletéből magába szívott felfogása váltotta ki.” Külön három oldalt szánt a recenzió – erről az 1979-es kiadvány előszavának szerzője hallgat – Szabó Ervin zsidó származása és ebből következő „zsidó elfogultsága” elemzésének. Hivatalos, irodalmi visszhang ennyi volt.

A „Társadalmi és párharcok . . .” politikai és történeti gondolkodásunk történetében pedig kiemelkedő alkotás, szellemi örökségének feltérképezése az „újraolvasás” során kötelező érvényű. A Történelmi Szemle felkérő levele is utal erre, amikor „a maga korában nagy hatású történeti munká”-nak nevezi. Vajon fedie-e a tényeket ez a megállapítás e könyv kapcsán? Én igencsak vitatom. Igaz, korszakalkotó, de ami „nagy hatását” illeti, annak az elmúlt 60 esztendő intellektuális produkciói – néhány kivételtől eltekintve – teljesen ellentmondanak. Bár a levéltári források felhasználása nélkül írt mű alapvető megállapításain az azóta született vagonnyi történeti irodalom csak árnyalataiban, de lényegében semmit sem változtatott; nagy hatásáról, a Szabó Ervin-i szellem jelentősebb örökségéről nem beszélhetünk. Hol vannak az igazi örökösök a szellemi tartományok szférájában? Elszigetelt, szétszóródott vagy lappangó gerillák, alig számottevő minoritások; a többség a művet vitató, elvető, támadó és az örökséget tudatlanságból, megnevelésből vagy taktikából félreértelmezők táborában található.

Már az ellenforradalmi korszakban is két frontról érte – nem azonos világnézeti céllal – támadás: mint idéztem, a hivatalos hatalom támogatói oldaláról (hazai tekintetben többségi) és a kommunista, majd népies (erősen kisebbségi) táborból. A keresztény és nemzeti blokk támogatta a mű osztályharcos és internacionalista szellemét, a népiesekkel szövetségre lépő kommunista ideológiai tábor vitatta és elmarasztalta – igaz, nem azonos alapról, hanem taktikailag „koalíciós” hadállásból. A népiesek derékhada Szabó Ervin szellemét, mint (joggal) a szociáldemokrata történetnézet megalapozóját, tehát első-

sorban mint „nemzeti nihilistát” és a magyar parasztság érdekének fel nem ismerőjét vetette el, a kommunisták pedig – a Komintern stratégiáját és taktikáját követve – a szociáldemokráciát, mint a „fasizmus viszonylag mérsékelt szárnyát”, a burzsoázia ügynökségét, az ellenforradalmi rendszer politikai és ideológiai szövetségését marasztalták el. Szabó Ervin valódi szellemi örökségét (beleértve elsősorban a szóban forgó művét) csupán a szervezett munkások fogyó csapata és értelmiségiek néhány száznyi köre őrizte. Elenyésző és zsugorodó kisebbség – a Horthy-korszakban és később is. Az akkor potenciális ellenfél, a keresztény-nemzetiek támadó álláspontja logikus, hiszen a barikád másik oldalán fogalmazódott meg. Sokkal figyelemre méltóbb, bonyolultabb eredetű a nép és a munkásosztály forradalmi átalakulása nevében fellépő kommunista és népies ideológia érvelése. Annál is inkább, mert 1948 után a történetírásban ez vált uralkodóvá.

A személyi kultusz szellemét képviselő kommunista ideológusok frontális támadására Szabó Ervin ellen a 30-as évek elején került sor. Révai József 1924-ben még igen pozitívan értékelte a Társadalmi és pártharcokat, bár már akkor leszögezte, hogy „bennünket marxistákat egy egész világ választ el Szabó Ervintől”. A későbbiekben ezután úgy Révai, mint Molnár Erik (a vezető történetpolitikusok), más-más hangsúllyal, de döntően azt vitatták és cáfolták Szabó Ervin könyvében, amit az sohasem állított: ti. hogy Szabó Ervin tagadta 1848/49 polgári forradalmi jellegét, és megalapozta a „tisza feudalizmus” történetiszemléletét. A „tisza feudalizmus” (Szabó Ervin által soha nem hirdetett) elméletét – Révai szerint – aktuálpolitikai célból konstruálták Szabó Ervin és szociáldemokrata követői, mert ezzel indokolták a Kristóffy–Garami „paktumot”, ezért vetették és árulták el a Tanácsköztársaságot, és követelték a burzsoáziával való szövetséget, bizonygatták a feudális viszonyok túlnyomó szerepét. Révai állítása nem mentes még bizonyos filológiai tévedéstől sem: egybemosta ugyanis Szabó Ervinnek a Marx–Engels Válogatott Művei-hez írt előszavát a másfél évtized múlva megjelent posztumusz munkával. Az előbbiben állapította meg ugyanis – többek között – Szabó Ervin, hogy „A magyar forradalmat csak úgy érthetjük meg, ha annak tekintjük, ami a valóságban volt: a köznemességnek (az uralkodó és a Habsburg-dinasztiával szövetségben álló) nagybirtokos osztály ellen folytatott osztályharca befejező fázisának.” Ez a kiragadott mondat, ami a személyi kultuszt tükröző kommunista kritika egyik alapérve, azonban *nem található* az „újraolvasott” műben, jöllehet Molnár Erik „beemelte” egy – Szabó Ervin fenti művét kritizáló – idézetbe.

Természetesen a kommunista ideológusok kritikája a lényegét tekintve nem ideológiai, hanem taktikai eredetű: a népfrontpolitika történetiszemléletének megalapozási igényéből származott. A népiesekkel szövetségben tudatosan (és a Milotay–Oláh vezette fajvédő táborral indirekt) fogalmazott történetiszemléletbe nem „fért be” az 1848-as, illetve Kossuth-legenda történeti kritikája. Az új szövetségi politika zászlaján (erősen nacionalista felhangokkal) Kossuth neve állott. Figyelemre méltó, hogy a keresztény-nemzeti front vezető szárnya, a fajvédők is a Kossuth-legenda bázisáról léptek elő, a „faji forradalom” útját a „kossuthi” elvből származtatták, szemben a „nemzeti reformot” követelő mérsékeltek „széchenyista” táborával. (Az ún. szaktörténetírásban ez a Szekfű–Mályusz-vita egyik lényeges szemléleti gyökere.) A Népszava 1941. évi, karácsonyi számához zömmel a „mérsékeltek” csatlakoztak (Bajcsy-Zsilinszky ebben kivétel), míg a „Kossuth-hívők” többsége a szélsőjobboldali Egyedül Vagyunkban (Féja–Mályusz) és másutt hirdették történetiszemléleti elveiket (Kodolányi a Nemzetőrben).

1945 után már „csak” a kommunista-népies ideológiai szövetségben funkcionált a Szabó Ervin-i örökség kritikája, illetve elutasítása. Az 1948–56 közötti időszakban ezt a vonalat a kultúrpolitika adminisztratív eszközeivel abszolút érvénnyel biztosította, a Sztálin–Rákosi személyi kultusz történet szemléleti adekvátját, a Kossuth-kultuszt a történetírás művelőinek „piramikus” hierarchiája szentesítette. Volt ebben nemcsak „kötelező”, hanem önkéntes világnézeti vonulat is: a „kuruc” irányzat képviselőit ugyanis „befogadta” e hierarchia.

Az 1956 után megindult szellemi erjedés bizonyos lassú változást hozott a történetírásban Szabó Ervin értékelése körül is. A „szellemi örökség” valamennyire pozitív jellegét – különböző árnyalatban – elismerték a továbbra is hivatalosan egységes történet frontban. Az ebből esetleg „kilógó” állásfoglalásokat [tehát a Kossuth-legenda bármilyen halvány bírálatát igénylő] „partizán” akciókat sikerült elszigetelni. Az elmúlt években (a kultúrpolitikával szinkronon kereső) jelentkeztek az örökség „új” (nem személyekben) várományosai. Új szempontokkal (régimódszerrel). Ennek lényege: a régi dogmatikus és nacionalista világnézeti alapokon változatlanul megmaradva – vonatkozik ez elsősorban a történet szemléleti, párttörténeti, történet politikai, tudomány politikai és tömegkommunikációs szférákra – kritikával. de „átemelni” Szabó Ervint a pozitív, haladó és forradalmi jelölt – szocialista népi-nemzeti egységnek nevezett – szellemi hagyományokba és ezzel egyidőben „kiemelni” valódi történeti és történet szemléleti ideológiai bázisáról, a szociáldemokráciából. (Újabbán már Szabó Ervin szociáldemokrata mivoltát is tagadják.) Ennek lényege: aláhúzni, hangsúlyozni a szociáldemokrácián belüli kétségtelenül jelentős vitáit, ami a hazai és nemzetközi szociáldemokrácia soraiban természetes intellektuális szükségletnek számított.

Az „újraolvasás” során felmerült örökség-problematika, tehát az „átemelést” célzó szándék dokumentumaként értelmezem Szabó Ervin tárgyalt művének új, 1979-es (már említett) kiadását, amely *Szabó Ervin történeti írásai* címmel jelent meg, az MTA Történettudományi Intézetének emblémájával a „Történetírók tára” sorozatban (sorozatszerkesztő: Glatz Ferenc, az előszó szerzője Litván György). A válogatás bírálata nem tartozik az újraolvasó „hatáskörébe”, de az előszó – éppen az „örökösödési” rendező elv tendenciája miatt – igen. Szabó Ervin művének „dialektikus” átemelése progresszívnek jelölt történetírásunkba oly módon jut az előszóban kifejezésre, hogy az Révai József bírálatait, minden változatban (gondolatjel között írta Litván György ezzel kapcsolatban a következőket: „függetlenül aktuálpolitikai céljaitól és Révai fordulataitól” – tehát a lényegtől!) elfogadva, ismét a konstruált és nem létező állítás helyeselt cáfolatából indul ki, hogy ti. Szabó Ervin tagadta 1848 polgári és forradalmi jellegét. A Révai-féle kritika tehát az előszó szerint jogos tudományos szempontból, és szükséges volt „politikai szempontból” (az előszóból idézve), mert „a nemzeti függetlenség jelentőségének hangsúlyozásával hozzájárult a KMP népfretpolitikájának előkészítéséhez. Helyesen írta: »a nacionalizmus mérgének nem ellenmérge a nemzeti kérdéssel szemben való nihilizmus«”. Tehát ismét a sztereotípiát (persze nem bizonyított): Szabó Ervin és a szociáldemokrácia „nemzeti nihilizmusa”, amely akadályozta a népfretpolitikát. E felfogás szerint a Révai-kritika segítette a felismeréshez, amely nélkül „sohasem jöhetett volna létre a Márciusi Front vagy a Történelem Emlékbizottság”. A népfretpolitika háború alatti tömegerejéről és eredményeiről itt nem esik említés. Az új örökösök szellemi hadállásait félreérthetetlenül fogalmazza meg az előszó a következőkben: Szabó Ervin könyve már az ellenfor-

radalmi korszakban is „hatott, elsősorban – ami egyben a legfontosabb volt – az ellenforradalom után újraeszmélő fiatal értelmiségi korosztályra. E tekintetben *perdöntő tanúvallomásnak* (kiemelés tőlem – M. L.) tekinthetjük Illyés Gyulát, aki 1972-ben Petőfi-életrajza keletkezéséről szólva elmondta (forrásmegjelölés hiányzik – M. L.), hogy ő és nemzedéke Szabó Ervin könyvéből ismerte meg 1848/49 realisztikusabb, a hivatalos – ünnepélyes kliséktől merőben különböző képét (a Petőfi életrajz talán, de a Fáklyaláng pl. egyáltalán nem támasztja ezt alá – M. L.). Nem kétséges, hogy a harmincas években, a magyar falu társadalmi viszonyainak feltérképezése, a szegényparasztság helyzetének feltárása idején Szabó Ervin munkája mély hatást gyakorolt Féja Gézára és a falukutatók egész gárdájára is”. (Féja Géza: Agrárdemokrácia és szociáldemokrácia c., az Egyedül Vagyunkban 1941 decemberében megjelent cikke pl. ezt nem dokumentálja. – M. L.)

Szabó Ervin – a fenti módszerekkel élő – legújabb „szellemi örökösei” és „folytatói” korábbi kritikusaikat és világnézeti ellenfeleit követik; történetírásunkban és történet-szemléletünkben, egyenes vonalként Révai Józseftől eredeztetve a történészfront döntő többségén keresztül Illyés Gyuláig, Féja Gézáig és az őket követők csapatáig. Így „integrálódik” Szabó Ervin szellemi öröksége a szocialista nemzeti egységfront történet-szemléletébe.

Az újraolvasás nyomatékolta bennem, hogy ez az integráció nem segítheti a valóban progresszív, tehát a nemzeti önismeretet is tartalmazó történet-szemléleti hagyományok kialakítását, mert nem előzte meg a – nemcsak a matematikában sorrendileg kötelező – differenciálás. Ez a gondolat már az újraolvasás során megfogalmazott aktuális tanulságok tárgykörébe kíváncsozik. A tanulságot a történetírás és történetírók számára ugyanis gazdagon tárja elének a Társadalmi és pártharcok.

Szabó Ervin nem volt „szaktörténetíró”. Nem ebből élt, közérthetően írt, nem „szaknyelven”, jegyzetapparátusa a forrásmegjelölésre korlátozódott, terjedelem és honorárium, tudománypolitika, illetve fokozat, személyi karrier, kurzus és kurzusbeli árnyalatok, pártpolitikai stratégia és taktika nem befolyásolták. Független gondolkodóként, a szociáldemokrata ideológia fő áramában harcolt a társadalmi haladásért és a tudományos igazságért, a tárgyi ismeretek és a világnézet komplex – egymást dialektikusan támogató – fegyverzetében. Mályusz kritikájában azzal vádolta Szabó Ervint, hogy a „jelent vetíti a múltba”. Önmagából indult ki. Révai és követői kritikája (beleértve az említett alapvető tévedést is) viszont Szabó Ervin szuverén intellektusát vette célba. Szabó Ervin – mint e mű is igazolja – vallotta és gyakorolta, hogy a történetírás célja a kendőzetlen történeti valóság feltárása, de nem öncélúan, hanem azért, hogy a társadalmi haladás élén járók a történelmi tapasztalatokra támaszkodva alakítsák a harc stratégiáját és taktikáját. Nem fordítva: hogy a stratégiát és taktikát, vagy egyes aktuálpolitikai megfontolásokat hasznosítható történeti képpel érvként támasszák alá. Szabó Ervin műveivel és gondolatrendszerével, ha nem is mint „hivatásos” szaktörténetíró, vállalta az egyéni utat, elutasított minden integrációs igényt és kísértést, ami nem egyezett elveivel. Ennyiben – a hivatalosan pejoratívnak értelmezett szóhasználattal élve – doktriner volt. Ilyen doktrinerség az irracionális minden válfaja elleni világnézeti magatartás, amely példamutató lehetne ma is (kevesen követik), legendaromboló harcának következetessége, amely ha nem is teremtett tömegeket az intellektuális szférában (ezért is doktriner), igazsága az elmúlt évtizedek története során tényszerűen igazolódott. Itt elegendő, ha e mű legfon-

tosabb mondanivalójának, a 48-as és Kossuth-legenda fikciójának történeti és tudati hasznavehetetlenségére utalok. A Szabó Ervin–Révai József (és követői) történeti vita gyűjtőpontjában e legendához való viszony áll. Révai – döntően taktikai – álláspontját, mint jeleztem, az antifasiszta népfront történet szemléleti megalapozása sugalmazta. Lát-szólag új formában emelte magasra a Kossuth-legenda trikolóriját – eredménytelenül – az akkor kettős kereszttel büszkélkedő trikolór ellen. (Nacionalista töltetű szövetségi szemlélet a szélsőséges nacionalizmus ellen.) E harchoz szükségeltetett Szabó Ervin és kicsiny, „nemzeti nihilistának” kinevezett táborának elszigetelése és fizikai megsemmisítése is (erre 1948 után került sor). Ám – és ez soha nem feledhető tanulság – a *Kossuth-legenda, illetve zászló alulmaradt a Nagyboldogasszony-féle trikolórral szemben*. Ideológiai „győzelemről” csak a későbbiekben beszélhetünk: amikor 1956-ban a nemzeti és demokratikus szocializmus híveinek koalíciója, amelyben az előbbiek aránytalan erőfölénye egyre félreérthetlenebbül érvényesült, támadásba lendült a végzetes politikai és ideológiai hibákat és bűnöket elkövető Rákosi–Révai hatalmi–világnézeti klikk ellen. Ekkor került ugyanis sor arra, hogy a Kossuth-címer (a legenda jelképe) egyik döntő követeléssé vált (a sarló és kalapács, illetve az ötágú csillag helyére). A Szabó Ervin–Révai József történet szemléleti vitára a társadalmi tudat a fenti tragikus módon válaszolt. Azóta ismét folyamatban van a Kossuth-legenda „korszerűsített”, most már tehát Szabó Ervin-nel is „kibővített” szándékú történész egységfrontja.

Társadalmi tudatunkban, történet szemléletünkben Szabó Ervin „nagyhatású” műve és igazi szellemi öröksége nem kapott és egyelőre nem is kaphat helyt. A budapesti egyetemi szakoktatásban – mint az ELTE Történelem szak tanterve és tájékoztatója bizonyítja (1972) – Szabó Ervin fenti műve még ajánlott irodalomként sincs feltüntetve. Kötelező irodalom viszont Révai József összes, a témára vonatkozó írása. Történelem-tanáraink (és így az egész történelemoktatás) kötelező érvénnyel szívják magukba egy olyan mű tekintélyi cáfolatát, amelyet sohasem olvastak el. Tehát eleve állást foglalnak, és majd tanítanak ilyen „tárgyilagos” és „tudományos” szellemben. Ez az az elv, amelyről Bálint György megjegyezte: „az ember csak akkor lehet tárgyilagos, ha nem befolyásolja a tények ismerete”.

A Társadalmi és pártharcok „újraolvasása”, e talán pesszimiztikusnak tűnő gondolatok ellenére – mint a bélyeges (elfeledésre ítélt) „doktrinerek”, Szabó Ervin, Kunfi Zsigmond, Horváth Zoltán, Agárdi Ferenc (és mások) tanítványát – „újra” meggyőzött a Szabó Ervin által rajzolt történeti valóság tudományos igazságáról és arról, hogy valóban progresszív történet szemléletünk kialakítása és elmélyítése *csak* ezeken az alapokon lehet célravezető. A társadalmi tudatban a tudományosan alátámasztott történet szemléleti nemzeti egység lehetséges integrációja *kizárólag* Szabó Ervin racionális és morális történeti látásmódjának bázisán végezhető el. Érveim alátámasztására a téma iránt érdeklődő polgártársaim többségének elsősorban a „Társadalmi és pártharcok . . .” elolvasását, a keveseknek újraolvasását tudom ajánlani. Pályatársaimnak pedig – akiket illet – József Attila üzenetét:

„Mért legyek én tisztességes? kiterítenek úgyis!
Mért ne legyek tisztességes! kiterítenek úgyis.

Ezek voltak terjedelmileg korlátozott, írásba foglalható gondolataim az újraolvasás során.